

TREĆE POGLAVLJE:

Užasi rata

Užasna okrutnost Drugoga svjetskog rata uzrokovana je složenom mješavinom mnogih čimbenika, okolnosti, stavova i pokretačkih ideja. Zbog ove složenosti i opsega, moguće je spomenuti, i ispitati, samo neke od ovih čimbenika: brisanje granice između bojišnice i pozadine pa stradava velik broj civila; njemački planovi za proširenje životnog prostora, koji su podrazumijevali čišćenje okupiranih područja od nenjemačkog stanovništva; okrutnost kao neizostavni element ostvarenja njemačke ideologije utemeljene na rasizmu i antisemitizmu; zadržavanje kontrole na okupiranom teritoriju posredstvom nemilosrdnog i brutalnog kažnjavanja nevinoga civilnog stanovništva; i napokon, uloga nacističke/fašističke okupacije u dovođenju na površinu potisnutih međuetničkih napetosti. Ovo posljednje bio je jedan od uzroka građanskog rata u nekim zemljama jugoistočne Europe – okupacijske snage poticale su svaku od strana, što je vodilo nezamislivo okrutnim sukobima.

Drugi svjetski rat "obogatio" je naš rječnik obema novim pojmovima: genocid i holokaust. Iako je, u skladu s nacističkim rasnim shvaćanjima, oznaka *Untermenschen* vezivana ne samo uz Židove, nego i uz Rome, Poljake, Ukrajince, Ruse..., „konačno rješenje“ je ipak slučaj za sebe zbog svoje stravične sustavnosti. Zato je ono u ovom poglavlju obrađeno posebno, kao izdvojen entitet koji ima vlastitu posebnu prirodu, zamah i ciljeve, sasvim neovisno o ciljevima i dinamici rata, ali u njegovu kontekstu. Na žalost, u jugoistočnoj Europi je „konačno rješenje“ izvedeno s tako okrutnom djelotvornošću da je broj Židova pao s oko 900 000 na 50 000.

Neki od ovih užasa zabilježeni su u sljedećim izvorima – počevši od onih na bojnom polju do onih izvršenih protiv civila u njemačkim i talijanskim osvetničkim pohodima, u koncentracijskim logorima, u tamnicama, u partizanskim osvetničkim operacijama poslije rata itd.

III a. Bojišnica

III-1. Ratno pravo albanskih partizana

Samo u jednoj prilici zarobljeni su neki talijanski vojnici; stožer je ovaj neobični događaj objavio s velikim ponosom, i ja sam pozvan da ih pogledam. Otišao sam u kuću obitelji Vitkuq i tamo zatekao četiri talijanska časnika i četvoricu vojnika s drugim činovima. Izgledali su pomireni sa svojom sudbinom, s obzirom na to da jedva da je bilo neke sumnje u to da će biti strijeljani – u svakom slučaju časnici. Držali su se upadljivo mirno i odbili su dati ikakve druge podatke, osim svojih imena i adresa svojih obitelji u Italiji; bio sam tužan, jer mi je strijeljanje zarobljenika bilo odvratno. Odbijanje da se u akcijama uzimaju zarobljenici bilo je druga stvar – Talijani su jednom zaprijetili da će za svakoga zarobljenog Talijana strijeljati deset albanskih talaca, što sigurno nije ohrabrivalo samilost. U gerilskom ratu zarobljenik je smetnja, morate ga hraniti i čuvati da ne pobjegne; stoga je razumljiva politika bila ne uzimati zarobljenike. Gerilci su računali s tim da će biti na mjestu strijeljani ili ubijeni, vjerojatno nakon mučenja, tako da je sustav neuzimanja zarobljenika postao ustaljenim obilježjem gerilskog rata.

Smiley, str. 66

❓ Komentiraj ponašanje talijanskih časnika: može li se ono nazvati herojskim, iako su oni u ratu bili agresori? Zbog čega albanski gerilci nisu uzimali zarobljenike? Kako je talijanska politika utjecala na takvo ponašanje?

III-2. Kako su albanski nacionalisti tretirali zarobljenike

Međutim, najznačajniji događaj, koji je obilježio boravak vojske u selu, bilo je hvatanje dvojice partizana, prvih zarobljenika u ovoj

akciji. Obojica su bili sasvim mali dječaci, od dvanaest i deset godina, i iscrpljeni glađu i nespavanjem, ispali su iz stroja prilikom povlačenja iz Šupala. U vrijeme kada smo ih vidjeli, već su jeli i odmorili se, i bili su spremni, premda vrlo plašljivo, sklapati poznanstva. Govorili su u jakom komunističkom žargonu; rekli su nam da je već gotovo godina dana od kada su pobjegli od kuće, u blizini Valone, i pridružili se partizanima. Obojica su tvrdili da su vidjeli akcije protiv balista i Nijemaca.

Amery, str. 222–223

❓ Komentiraj životnu dob uhićenih partizana. Što misliš o djeci vojnicima? Što misliš o vojskama koje ih novače i njima se koriste? Postoje li danas djeca-vojnici? Usporedi ovaj tekst s ilustracijom 22.

Usporedi stav spram zarobljenika iz ovoga izvora sa stavom iz prijašnjeg. Je li moguće stvoriti opći zaključak samo na osnovi ovih dvaju kratkih izvadaka? Objasni svoj stav.

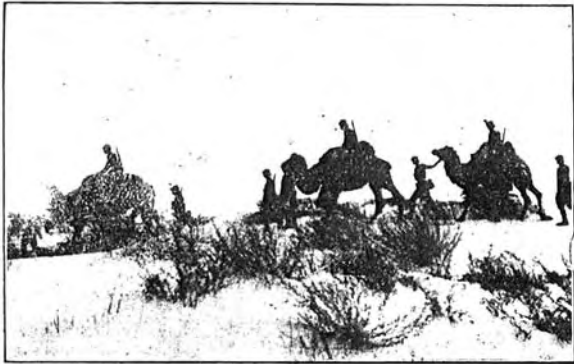
Sl. 32. Četvrta partizanska divizija u crnogorskim planinama 1944.

Dedijer, Dnevnik

SI 33. Rumunjski vojnici na devama u kavkaskim bitkama

PRIN NISIPURILE CAUCAZULUI

Soldații români folosesc cămilele ca mijloc de transport (P. P.)

Universul, br. 272, 5. listopada 1942.

III b. Okrutnosti

III-3. Proglas njemačkoga vojnog zapovjednika u Grčkoj (1943.) upućen Grcima

PROGLAS

Svaka osoba uhvaćena u uništavanju ili oštećivanju telefonskih žica bit će strijeljana. Ova kazna primjenjivat će se i na žene i malodobne osobe.

Ako počinitelj ne bude uhvaćen, pet osoba iz susjednog sela bit će uhićeno i strijeljano. Zajednice kojima te osobe pripadaju bit će kažnjene imovinskom kaznom.

Primjena ove zapovijedi počinje od dana njezina objavljivanja.

Krf, 23. listopada 1943.

Zapovjedništvo otoka Krf

PROGLAS O ZABRANI ŠTRAJKA

Svaki štrajk bit će smatran neprijateljskim činom protiv okupacijskih vlasti, čak i ako nikakvi vojni interesi ne budu izravno ugroženi.

Upotrijebit ću sva raspoloživa sredstva da unaprijed onemogućim takve pokušaje.

Ubuduće će teški prekršaji biti kažnjavani

? Imajući na umu da je velika većina rumunjskih vojnika bila iz redova seljaka, kratko komentiraj moguće reakcije vojnika na devama – bio je to prilično egzotičan način putovanja za rumunjsku vojsku. Može li se rat shvatiti i kao način stjecanja novih iskustava – ne samo loših?

smrću. Smrtna kazna primijenit će se osobito na podstrekače i vođe. Ostali sudionici štrajka biti će kažnjeni dugotrajnim kaznama, koje će služiti u zatvoru ili u logorima za teški rad.

Atena, 10. rujna 1943.

Vojni zapovjednik Grčke

Fleischer, sv. 2, str. 169

III-4. Njemački pamflet (listopad 1943.) nakon prvog vala masovnih odmazda u Grčkoj

PROGLAS

NARODE EPIRA!

Njemačka vojska bila je prinuđena uništiti vaše selo jer ste pružili pomoć gerilcima koji su ubijali naše vojnike.

Na vama je da spriječite gerilce da napadaju njemačke trupe.

Vaša je obveza da najbližoj njemačkoj vojnoj postaji odmah prijavite nazočnost gerilaca.

Na taj način njemačka vojska može zaštititi vaš život, vašu obitelj i vašu imovinu.

Njemačka vojska nije u Grčkoj kao neprija-

telj grčkog naroda. Naš jedini neprijatelj su gerilci koji narušavaju mir i red u zemlji. (...) Od sada morate njegovati dobre odnose s njemačkom vojskom radi obnove zakona i reda, a osobito radi zaštite vaših osobnih interesa.

NJEMAČKO ZAPOVJEDNIŠTVO

Fleischer, sv. 2, str. 223

? Jesu li stanovnici uništenih sela zaista mogli spriječiti gerilce da napadaju njemačke jedinice? Je li cilj njemačke vojske u Grčkoj zaista bio zaštita života i imovine domaćega stanovništva, kao što su tvrdili u ovom proglasu? Što misliš o primjeni smrtne kazne na žene i djecu zbog navedenih djela?

III-5. Hitlerova zapovijed (iz rujna 1941.) o ponašanju vojske na okupiranim teritorijima u jugoistočnoj Europi

Da bi se zavjere u korijenu sasjekle, prvom prilikom i bez oklijevanja, treba poduzeti najoštrije mjere tako da se uspostavi ugled okupacijske sile i preduhitri svako daljnje širenje ideja o zavjeri. Čineći to, morate imati na umu da u tim zemljama ljudski život nema nikakvu vrijednost i da se učinak zastrašivanja može postići samo neuobičajenom oštrinom. Kao osvetu za jednoga njemačkog vojnika treba izvršiti proporcionalnu smrtnu kaznu nad pedeset do sto komunista. Način pogubljenja mora stvoriti zastrašujući učinak.

Krizman, str. 520

? Budući da su temeljena na zapovijedi, njemačka vojska ova pogubljenja nije smatrala zločinom tj. smatrala ih je zakonitima. Slažeš li se s tim stavom? Može li zakon uvijek točno odrediti što jest zločin, a što nije?

Sl. 34. Odmazda njemačke vojske u Grčkoj: fotografija masovnih pogubljenja u Agriniju 1943.

Fleischer, sv. 1, str. 347

III-6. Njemački zločini u vrijeme okupacije Albanije (srpanj 1943.)

Na povratku sam vidio dim iz drugih sela u plamenu, i pretpostavio da su ih Talijani zapalili, u znak osвете; pogriješio sam, sreo sam naime Safeta Butku i njegovu četvu Bali Kombetar, rekli su mi da je selo koje sam vidio u plamenu selo Barmash te da su ga Nijemci zapalili. Rekao mi je da su spalili žive žene i djecu u kućama te da su ih puškom ubijali ako bi pokušali pobjeći; dodao je da je njemačka divizija upravo stigla u Korçë iz Florine. To je bila prva vijest koju smo dobili o Nijemcima u Albaniji.

Smiley, str. 52

Stav njemačkih vojnika spram talijanskih vojnika nakon njihove kapitulacije (listopad 1943.)

Imao sam još jedno zakašnjenje jer su seljaci inzistirali da mi pokažu grobove šezdeset pet talijanskih časnika, koje su po zapovijedi Nijemaca morali pokopati. Gledali su kako ih Nijemci ubijaju. Nijemci su vezali Talijanima ruke, postavili ih na crtu, strijeljali strojnica- ma i ranjene dokrajčili bajunetama. Zbog svega što su vidjeli, seljaci su se jako bojali Nijemaca i laknulo im je kad sam se pozdravio i krenuo dalje.

Smiley, str. 93

? Što je bio cilj tako okrutnog ponašanja njemačke vojske? U koje se vrijeme mogao odigrati drugi događaj? Postoje li slični zločini koje su Nijemci izvršili u tvojoj zemlji?

III-7. Don Pietro Brignoli:⁴⁵ *Sveta misa za moj strijeljani narod (fragment iz dnevnika)*

Dvadeset peti kolovoza. Očajne žene. Jedna od njih moli za pravdu.

U selu u koje smo upravo ušli zatvorili smo, kao i drugdje, sve muškarce. Na početku operacija ljudi nisu bili uplašeni kad smo uhitili odrasle muškarce, jer nisu znali što mogu očekivati. Kad su se vijesti o onome što se događa počele naokolo širiti⁴⁶, podigao se val očaja. Isto je bilo u ovom "oslobođenom" selu.

Budući da su okupili muškarce i držali ih pod stražom na livadi, nedaleko su se okupile žene, moleći za muškarce i plačući s toliko emocija da su čak i manje osjetljivi vojnici bili dirnuti. S vremena na vrijeme netko bi

opsovao ovu jadnu skupinu i zaprijetio da će svi muškarci biti strijeljani ako žene ne prestanu moliti. Na trenutak bi sve ušutjele, a zatim smo čuli prigušeno jecanje i na kraju su zaplakale još očajnije nego prije...

Repe, *Naša doba*, 1996., str. 201

? Pisac ovog dnevnika nije samo svjedok, nego i sudionik događaja koji opisuje. Ima li u njegovim riječima ikakav znak suosjećanja?

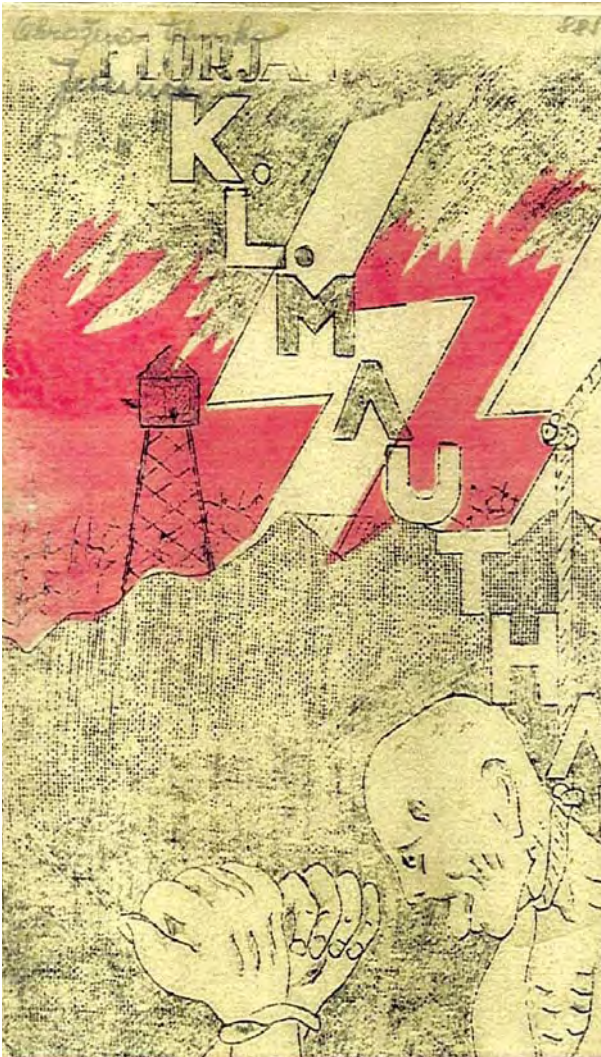
Sl. 35. Fotografije spaljenih ili uništenih sela (osvete)

Fleischer, tom 2, str. 497

⁴⁵ Don Pietro Brignoli bio je kapelan u okupatorskoj Talijanskoj vojsci u Sloveniji i Hrvatskoj. Tijekom rata pisao je dnevnik koji je objavljen šezdesetih godina. Bio je lojalan Italiji, ali je također opisao i osudio okrutno postupanje talijanskih vojnika prema civilnom stanovništvu u Sloveniji i Hrvatskoj. Za vrijeme talijanske ofenzive u ljeto i jesen 1942.: paljenje sela, ubijanje talaca, odvođenja u koncentracijske logore, pljačka... Brignoli je za sve užase koje je vidio krivio sam rat i pokušavao je odgovor za svoj nemir naći u gledanju na rat kao na univerzalnog krivca.

⁴⁶ Strijeljanje talaca ili slanje ljudi u koncentracijske logore.

Sl. 36. Naslovnica brošure o Mauthausenu

🔑 Ovu brošuru napisao je Cvetko Kobal u lipnju 1944. i to je, koliko se zna, prvi objavljeni tekst o jednom od najstrašnijih koncentracijskih logora.

III-8. Dio iz intervjua s Cvetom Kobalom⁴⁷

Nakon nekoliko dana skupili su nas za prijevoz. Oko 1000 ljudi prevezeno je jednim jedinim vlakom. Vozili smo se dva dana. Neki ljudi u našem vagonu umrli su već tijekom putovanja. Vrućina je bila strašna. Uvjeti nemogući. Vagoni su bili za prijevoz stoke, bez ikakve mogućnosti za korištenje nužnika. Onda smo nosili mrtva tijela od željezničke stanice na vrh brda, gdje se nalazio koncentracijski logor. Netom prije dolaska do Mauthausena jedan je zatvorenik strijeljan jer je sa zemlje podigao zelenu jabuku...

Govoreći na temelju vlastita iskustva, htio bih reći mlađim naraštajima kako je nužno boriti se protiv svakog nasilja. Nikakvo nasilje, makar i iz najboljih namjera, ne može se opravdati...

Repe, intervjua s Cvetom Kobalom (video)

? Što Cvetko Kobal, čovjek koji je preživio koncentracijski logor Mauthausen, misli o nasilju? Dijeliš li njegovo mišljenje?

III-9. Pismo Hitleru⁴⁸

Paraćin, 25. marta 1941. godine.

ADOLFU HITLERU

Berlin, 1. april 1941.

Nit pravde prekinuta je. Zacarila obest i sila. Veliki tlače male i u svojoj osionosti ne poznaju boga; nemaju dušu.

Krvožedni Hitler hita da nijedna njiva na ovo zemaljskoj kugli ne ostane nezasejana ja-

⁴⁷ Cvetko Kobal rođen je 15. 12. 1921. Postao je član pokreta otpora u Sloveniji 1941. U siječnju 1942. uhićen je i poslan u koncentracijski logor Auschwitz, a zatim u Mauthausen. U proljeće 1944. pobjegao je iz radnog logora u Linzu (Austrija) i pridružio se partizanima u Sloveniji. U lipnju 1944. ilegalna partizanska tiskara objavila je njegovu brošuru o Mauthausenu i to je, koliko je poznato, prvi objavljeni tekst o jednom od najstrašnijih koncentracijskih logora (vidi ilustraciju).

⁴⁸ Na dokumentu se nalazi bilješka na srpskom jeziku: „Osoba je umrla u logoru 14. siječnja 1942.“ Pismo je napisano na dan kada je Jugoslavija prišla silama Osovine. Dva dana kasnije, jugoslavenska vlada zbačena je vojnim udarom, i 6. travnja počeo je njemački prodor u Jugoslaviju. Stoga možemo pretpostaviti da osoba koja je pisala ovo pismo nije mogla biti potpuno svjesna kakvoj se opasnosti izlaže.

dom i čemerom. Ni naša napačena Otadžbina nije pošteđena. Pružamo ti svoju poštenu ruku, ali ti hoćeš i srce. U želji da osvajaš i tlačiš ti nam gaziš ono što nam je kroz sva robovanja i kroz vekove bilo najsvetije – gaziš nam slobodu i čast, gaziš nam ponos.

Tebi Hitleru, Kajinov sine, mi deca velikih otaca i dedova uzvikujemo dosta. Ne slušali naići ćeš na bodre mišice naše. Prolićemo ti krv i nogom ti aždaje stati na vrat da se ne dignoš. Upamti da nas je možda Bog odredio da kod nas dobiješ odmazdu za sva nedela. Upamti.

Svetolik M. Dragačevac
sreski načelnik u penziji

Glavna uprava za sigurnost Reicha
Berlin, 16. svibnja 1942.

Sigurnosna policija i Služba sigurnosti (SD),
Einsatzkommando u Beogradu

Predmet: Okružni načelnik u penziji Svetolik
Dragačevac, Paraćin (Jugoslavija)

Führerov ured NSDAP-a šalje priloženo pismo gore spomenutog okružnog načelnika u penziji, u prijevodu. Pismo sadrži najgrublje uvrede i optužbe protiv Führera. Molim da poduzmete potrebne mjere protiv autora pisma i izvijestite u slučaju uspješnog uhićenja.

Po nalogu:
potpis: Bastz

Istorijski arhiv grada Beograda, BDS, d-77

 Pokušaj razumjeti motive pisanja takvog pisma. Je li, po tvom mišljenju, Svetolik Dragačevac bio svjestan moguće opasnosti kada je pisao ovakvo pismo? Ako jest, zbog čega ga je usprkos tome pisao?

III-10. Njemačke mjere protiv ustanka u Srbiji

... smatram – pošto je ugled oružane sile pretrpeo znatne štete usled neuspeha... da je već iz razloga prestiža potrebno da se sa krajnjom bezobzirnošću postupi bar na jednom određenom mestu, kako bi se ovim primerom zastrašili ostali delovi Srbije... Deca i žene održavaju vezu, a staraju se i o snabdevanju. Prema tome, kaznu mora iskusiti celokupno stanovništvo, a ne samo muškarci....

Sam general Böhme je odmah po dolasku u Srbiju izdao naredbu da "bezobzirne mere moraju biti zastrašujući primer, što će se za kratko vreme proćuti po celoj Srbiji".

Ovakva politika oslanjala se na naredbe o gušenju pokreta otpora u okupiranim zemljama, koje su stigle sa "najvišeg mesta", iz Hitlerovog glavnog stana. Njih je, po Hitlerovom nalogu izneo feldmaršal Keitel, 16. septembra 1941. Na jednom mestu se podvlači: "Da se pokret uguši u samom zametku imaju se upotrebiti najdrastičnije mere... U vezi s tim treba podsetiti na to da ljudski život u tim zemljama često ne vredi ništa i da se samo neobičnom strogošću može postići zastrašujući efekat."

Božović, str. 23

Tekst ocrta oružani ustanak koji je izbio u Srbiji u ljeto 1941. Potpora koju je stanovništvo pružilo pobunjeničkim snagama, u kombinaciji s gubicima koje su okupacijske sile trpjele, izazvala je val sustavnih osveta koje su zahvatile cijelu Srbiju u jesen te godine. U rujnu 1941. zapovjednik njemačke okupacijske uprave, general Turner, predložio je generalu Böhmeu (glavni zapovjednik u Srbiji) uzvratne mjere protiv ustanka.

III-11. Masakr civilnih talaca u Kragujevcu⁴⁹

Oko 7 časova ujutro (20. oktobra) nemačke jedinice su pod komandom majora Königa napravile obruč oko grada:

“Zatim se obruč sve više stezao a nemački vojnici kupili su muškarce, sve odreda... Ljudi su uzimani sa ulice, iz kuća, radnji, kafana, crkve i svih drugih ustanova. Iz suda su uzimali sudije, pisare i stranke; iz škola profesore, učitelje, đake..., pa i same bolesnike u pojedinim kućama nisu poštedeli.

Ovako sakupljen ogroman broj građana, koji je iznosio oko 8.000–9.000 ljudi bio je pritvoren u topovskim šupama...”

Dvadeset prvog oktobra ujutro počelo je streljanje:

“Ubijanje su vršili na sledeći način: oni su uzimali ljude po grupama... i tako ih pod jakom stražom vodili na gubilišta, koja su se nalazila kod Sušičkog potoka, Šumarica i topovskih šupa. Gubilišta su se otezala na desetine kilometara. Tu su ih ubijali iz mitraljeza, puškomitraljeza i puščanim plotunima [...] Dotle su svi ostali, koji su čekali na red da idu na gubilišta, slušali kloktanje mitraljeza, puškomitraljeza i prasak pušaka, a oni pak koji su bili na putu za gubilište imali su prilike, uoči same smrti na nekoliko minuta, i sve to da vide svojim očima.”

“Oni (Nijemci – op. prev.) su u lecima objavili da su ubili 2.300 Srba. Ovo je isto tako neistinito, jer su ubili samo u Kragujevcu, a ne uzimajući u obzir broj ubijenih u okolnim selima Kragujevca, 7.100–7.300 Srba.”⁵⁰

Božović, *Poruke streljanog grada*, str. 50

Masakr talaca civila u Kragujevcu uslijedio je (u skladu sa “zapovijedi za Srbiju”, koja je nalagala da se za svakoga pri-

padnika okupacijskih vlasti koji je ubijen od početka okupacije uzme sto talaca, a pedeset za svakoga pripadnika koji je ranjen) nakon napada partizanske jedinice u blizini Gornjeg Milanovca sredinom listopada, u kojem je deset njemačkih vojnika ranjeno, a dvadeset šest ubijeno. Domaće kolaboracionističke postrojbe (“Srpske dobrovoljačke jedinice”) pružale su pomoć prilikom uhićivanja i zatvaranja talaca.

Ovo je izvadak iz svjedočenja Danila Mihailovića, visokog časnika policije u domaćoj kolaboracionističkoj upravi, koji je posjetio Kragujevac nekoliko dana nakon masakra.

Je li njemačka vojska poštovala ratno pravo? Je li ti poznat sličan slučaj iz tvoje zemlje?

III-12. Partizanski izvještaj o talijansko-četničkim djelovanjima na području Like u ljeto i jesen 1942.

Četnici su, gdje god su mogli, pljačkali i ubijali Hrvate, posebno pristaše NOB-a⁵¹ (Narodnooslobodilačka borba). Tako su ubili Ivana Šebelja iz Glibodola, oca devetoro djece, Miju Mesića iz Lipca, Miju Fertića i njegovu ženu, inženjera Šarića iz Plaškog, inženjera Denisova iz Drežnika. Većinu ubistava i pljački izvodili su maskirani partizanskim kapama kako bi svoje zločine prikazali kao djelo partizana. Početkom rujna 1942. godine nalaze se u akcijama zajedno s Talijanima u selu Ponikve i okolini, gdje su zapalili i opljačkali 96 srpskih kuća. (...) Svoja zlodjela

⁴⁹ Listopadska pogubljenja koje je Wehrmacht izvršio u Kragujevcu, Kraljevu i drugim gradovima širom Srbije, s tisućama ubijenih, predstavljaju tragičan dokaz o istinskoj, goljoj biti okupacijskog sustava. Od početka kolovoza 1941. do sredine veljače 1942. ubijeno je u borbama 7776 ljudi, a njih 20149 su u znak osвете pobili streljački vodovi.

⁵⁰ Ovaj broj dugo je važio kao službeni. Srbijanski povjesničar Venceslav Glišić ranih sedamdesetih, a neki drugi autori kasnije, pokazali su da je broj žrtava preuveličan, ali i da je viši od 2.300.

⁵¹ Narodnooslobodilačka borba – partizanski naziv za antifašistički pokret otpora.

četnici su često opravdavali time da su ih na to prisilili Talijani, izražavajući žaljenje što su spalili srpske kuće, ali da su zato spalili više hrvatskih.

Jelić-Butić, str. 161

🔑 Glavni cilj četničkih postrojbi bila je obnova Jugoslavije s velikom i etnički homogenom Srbijom, koja bi imala dominantnu poziciju. Kako bi to postigli, smatrali su da željena područja treba "očistiti" od nesrpskog stanovništva. Najvećim protivnicima bile su proglašene partizanske postrojbe, pa su, radi uništenja partizanskog pokreta, neki četnički zapovjednici prihvaćali suradnju s talijanskim jedinicama u akcijama "odmazde" i "čišćenja terena" u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. U tim akcijama stradalo je brojno civilno stanovništvo, hrvatsko i muslimansko, ali i srpsko.

? Kako su četnici opravdavali svoje zločine? Koje su kriterije četnici imali prilikom izbora svojih žrtava? Zašto i u kojim slučajevima su palili i kuće svojih sunarodnjaka?

III-13. Užasi u ustaškim zatvorima u Sarajevu. U ovom slučaju žrtva je mlada Hrvatica komunistkinja

Svjedočenje Štefice Belak-Pavičić
Najgore mi je bilo izdržati batine pod ledenim tuševima, i to u prosincu, u podrumu UNS-e, gdje su se agenti, tukući me, smjenjivali. Sjećam se, iz golog tijela dizala se para, a hladna voda iz tuševa držala je tijelo da ne padne. A onda su gazili čizmama, udarali pendrecima, korbačima, tijelo je bilo išarano krvavim modricama. Ležali smo na betonu u ćelijama, vezani. Poslije takvih ba-

tina, buncali smo od temperature. Primjenjivali su batinanje pendrekom po tabanima, u obliku "ražnja". Svi smo uglavnom prošli kroz takve torture. Neki su izdržali, neki ne.

Albahari, str. 432

🔑 Štefica Belak-Pavičić preživjela je strašna mučenja. Ne trebaš odgovoriti ni na kakva pitanja, samo pokušaj zamisliti kakve je posljedice takvo mučenje imalo na svakog pojedinca koji je preživio.

Sl. 37. Fotografija beogradskoga glavnog gradskog trga, 17. kolovoza 1941.

Istorijski arhiv Beograda, Zbirka fotografija

🔑 Svakodnevne scene pod okupacijom, s iluzijom "normalnosti" (ljudi šeću u ljetnoj odjeći, plakat koji poziva publiku na konjske trke na gradskom trkalištu, i slogan njemačke organizacije za masovno ljetovanje "Kraft durch Freude" /snaga kroz radost/), ruku pod ruku s okrutnošću okupacije, s obješenim tijelima talaca na glavnom gradskom trgu Terazije 17. kolovoza 1941.

III-14. Izvještaj rumunjske policije o položaju Roma deportiranih u Transnistriju

Bulletin Žandarmerijskog inspektorata u Odesi o stanju duha u žandarmeriji za mjesec rujan 1943.

Cigani su smješteni na teritorij okruga Bereзовca i Oceacov, ukupno 2441. Ista nastojanja da se izbjegnu poljoprivredni radovi potvrđena su u vezi s Ciganima i ovog mjeseca.

Oni su duboko nezadovoljni premještanjem u Transnistriju. Svi se pokušavaju, služeći se svim sredstvima, vratiti u zemlju. Uhvaćene su veće skupine Cigana koji se pokušavaju vratiti u zemlju s pomoću lažnih dokumenata i odobrenja. Žandari bi trebali intenzivno i stalno motriti na njih kako ne bi pobjegli iz kolonija na Bugu.

Nedostaje im odjeće. Budući da su gotovo goli, boje se zime koja dolazi. Zahvaljujući takvom stanju stvari, u zimu će umrijeti od hladnoće i neuhranjenosti, kao što su umirali prošle zime – i tako će sljedećeg proljeća nestati problem Cigana u Transnistriji kad oni sami nestanu.

Minoritati etnocolturale. Marturii documentare. Tiganii din Romania (1919.–1944.), dok. 339

 Što su glavni uzroci smrti među deportiranim Romima? Jesu li vlasti poduzele ikakve mjere zaštite za deportirane ljude? Kako su vlasti namjeravale riješiti "problem Cigana"?

III-15. Ilija Jakovljević opisuje život u koncentracijskom logoru Stara Gradiška (dio logorskog kompleksa Jasenovac)

Ispod ćelije je podrum koji je u proljeće bio pun vode što je prodirala iz Save kroz kanal, izmiješana s fekalijama. Kanal je, naime, povezan sa Savom. Prije nego Sava počne rasti, izlaz

se kanala zatvori, tako da voda ne prodire. (...) Ustaše, preuzevši bivšu kaznionu, nisu to znali, ostavili su u proljeće izlaz otvoren i Sava je prodirala kroz kanal ispunjavajući podrum do visine svojega vodostaja. (...) Da ugase žeđ, ovi su izbežumljeni ljudi⁵² spuštali cipele do podrumskog prozorčića, a kroz taj prozorčić u podrum. (...) Tako su se opskrbljivali vodom. (...) Cipele su provlačene također kroz cijev dimnjaka, da se dođe do prljave tekućine.

Jedan zatočenik, koji je imao dužnost da svakoga dana pere hodnik pred tom ćelijom, pripovijedao mi je:

– Od svih poslova koje sam obavljao u logoru, ovaj je, pod takvim okolnostima, bio najstrašniji. Donesem kantu s vodom i zapljusnem hodnik. Ispod vrata proklete ćelije pokažu se prsti. To netko moči ruke. Vidim također gdje koju žlicu. Nesretnik hvata prljavu vodu. Neki podmeću čak i cipele, a neki legnu na pod i ližu zamazanu tekućinu. Prag je nizak, i kako zapljusnem, voda prodire pomalo u ćeliju. I dok se jedni bacaju na svaku kap, drugi viču: "Ne pljušti, ne pljušti! Prestani već jednom, ne možemo slušati kako voda pljušti."

Jakovljević, str. 164–165

Ilija Jakovljević, predratni političar i član Hrvatske seljačke stranke, bio je zatvoren u logoru Stara Gradiška. Logor Stara Gradiška bio je sastavni dio logorskog kompleksa Jasenovac. Broj žrtava logora Jasenovac, od kojih su većinu činili Srbi, ali i Židovi, Romi, Bošnjaci i Hrvati protivnici ustaškog režima, bio je kontroverzan. Recentne procjene kreću se između 70 000 i 100 000 žrtava⁵³.

⁵² Zatvorenici mučeni žeđu.

⁵³ Vidi, primjerice, Igor Graovac, Dragan Cvetković: *Ljudski gubici Hrvatske 1941-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati...*, Zagreb 2005.

Sl. 38. Plakat s imenima mrtvih talaca u nje- mačkoj okupacijskoj zoni u Sloveniji

III-16. Pismo obitelji iz koncentracijskog logora Stara Gradiška

Neki dan je u mojoj sobi (Dikinoj) ronio suzice. Znete li vi da je on meni očitovao nešto kao ljubav!? Rekla sam mu neka to sada pusti na stranu. Nije meni ovdje do toga. On mora najprije steći moje poštovanje, mora popraviti što je pogriješio, ljudima pomagati. Obecava da će biti "dobar". Uvjerava me da me neće ni u najkritičnijem času napustiti. Dok je on ovdje, mene neće nitko mrcvariti. Stigne li nalog da me likvidiraju, on će osobno doći po mene i to obaviti. Dat će mi kuglu u zatiljak. Uvjerava me da to ništa ne boli, ali ne bi htio da na sebi isproba. Takve, eto, razgovore mi vodimo. Već sam preko njega uhvatila neke druge veze. Postala sam gatarom. Bacam im (ustašama u logoru) karte, pogađam, da je to čudo. (...) Nema druge, odoste vi na slobodu, a mene ne puštaju ni unutar zatvorskog kruga. Triput sretan put. Jeste li upamtili sve što imate poručiti mojima? Ne zaboravite pusicu djevojčici od mamice.

Jakovljević, str. 304

Ovo pismo Jakovljeviću je potajno dala njegova supatnica u logoru, žena po imenu Dika, pripadnica partizan-

skog pokreta otpora. Jakovljević je očekivao skoro puštanje. U dodatku pismu, Dika opisuje svoj neobični odnos s jednim od zatvorenika u logoru, poznatim po nadimku Uzvišeni. Budući da je bio ustaša, Uzvišeni je u logoru imao bolji tretman nego ostali zatvorenici (komunisti, Srbi, Židovi, Romi).

? U prvom je odlomku opisano kako su ustaše logoraše mučili žeđu. Je li moguće pronaći ikakve valjane razloge za takvo mučenje? Je li to povezano sa stranom za koju su se borili u ratu ili s njihovim karakterom, temperamentom itd.? Postoje li i danas takvi ljudi? Što misliš o ponašanju Uzvišenoga? Kakav je bio njegov stav prema logorašima, ubijanju logoraša i boravku u logoru uopće?

III-17. Ustaški vojnik opisuje svoje okrutnosti

Tratio je (Uzvišeni) dane u trgovini – bio je, kaže, poslovođa velike tvrtke – a noći po barovima i gostionicama, i jedva je dočekao dan da se posveti svojem novom životnom pozivu. (...) Uzvišeni je više od političara. On je rođeni organizator na svim područjima. Osobito mu je teško što ne može vojnički djelovati, iako je njegov strateški talent neobičan. Brzo bi on očistio zemlju od svih njezinih neprijatelja. Eto, kako je u Bosni uspješno izvršio povjereni mu zadatak! Kada Mađari prilikom sloma potjeraše dobrovoljce (jugoslavenske vojske), požuriše se u svoj bosanski zavičaj, na zemlju davnju, ali ipak rođenu. Trebalo je ove ljude popisati – Kako ste to učinili?

– Jednostavno, dao sam ih pozvati, a oni su se odazvali. Rečeno im je da privremeno idu u jedno selo gdje će im sigurnost biti zagaran- tirana. Ja sam se pobrinuo da nakon popisa budu dobro hranjeni. Onda sam ih dao otpa- viti u zatvorenim teretnim vagonima.

– Kamo?

– Do jedne manje postaje. Nemate pojma kako je za sve to potrebno samo nekoliko dječaka. Bio je prevrat, bjegunci su izgubili glavu. Likvidaciju su obavili Cigani. Nakon toga smo se riješili i te gamadi. Žao mi je što sam, osim Cigana, morao likvidirati i nekoliko naših koji su u tome poslu sudjelovali. Radili su na svoju ruku, a ustaška vlast ne može preuzeti odgovornost za njihovu samovolju. Šteta ih je, ali domovina traži žrtve od svojih najboljih sinova. Bili smo pokriveni – krivce smo kaznili. Rezultat je bio jedan prema sto. (...) Volio je umjesto mržnje i osjetljivosti isticati druge, više motive svoje djelatnosti. Tražio ih je, a vjerovao je da ih je našao, u čišćenju hrvatske zemlje od Srba i hrvatske privrede od Židova.

Jakovljević, str. 54, 57

Ustaške vlasti u NDH provodile su represiju nad određenim etničkim manjinama: Srbima, Romima i Židovima. Pripadnicima ovih manjina oduzimana je imovina, a oni sami tjerani su u logore i ubijani. Na isti način postupalo se s Hrvatima i Bošnjacima koji se nisu slagali s ustaškim režimom. Politika prema Židovima nije se razlikovala od one u nacističkoj Njemačkoj. Židovi su lišavani svih građanskih prava, a brakovi između Židova i osoba "arijevskog" podrijetla bili su zabranjeni "Zakonskom odredbom o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskoga naroda".

Ovo je jedan od brojnih razgovora koje je već spomenuti Ilija Jakovljević vodio s (također već spominjanim) jednim od zatvorenika, ustašom zvanim Uzvišeni u logoru Stara Gradiška.

Je li Uzvišeni mislio da je počinio zločin? Kako on opravdava svoje postupke i kako je sam sebe motivirao da ubija ljude? Kako opravdava ubijanje pripadnika svojega naroda?

III-18. Partizanski zločini u Bleiburgu. Collin Gunner, poručnik Kraljevske irske pješadije, svjedoči kako zarobljenici prolaze kraj njega dok on promatra...

... ustaše koje su pripadnici Titovih postrojbi vodili u smrt. Ustaše su bili zapravo Jugoslaveni koji su se od početka borili na njemačkoj strani. Sada, nakon pobjede Titovih komunisti, oni trebaju biti poklani, doslovno poklani. Kolona se činila beskrajnom, a vodili su je preko dravskog mosta na jugoslavensku stranu. Muškarci, žene, djeca i dojenčad u naručju, svi izgledniji, kretali su se dalje gonjeni Titovim ljudima koji su jahali na ponijima i imali zloglasne kozačke bičeve s čeličnim vršcima, nagajke, kojima se jednim udarcem može rasparati čovjeku lice. Slobodno su ih upotrebljavali...

Bleiburg, str. 141-142

Jugoslavenski partizani sebe su smatrali borcima koji poštuju ratno pravo i ne trpe zločin, i prikazivali su se u tom svjetlu. Tvrdili su da se po tome razlikuju od zločinačkih fašističkih vojski. Ipak, nisu oklijevali kazniti smrtnom kaznom zarobljenike i civile koji su identificirani (ili samo osumnjičeni) kao suradnici okupatorskih snaga ili ustaških vlasti.

U svibnju 1945. partizani su tjerovali različite fašističke vojske s teritorija Jugoslavije prema sjeverozapadu. Ustaše su, zajedno s mnogobrojnim civilima iz Hrvatske, išli prema sadašnjoj slovensko-austrijskoj granici, kako bi se predale britanskoj vojsci (a ne partizanima). No Britanci nisu prihvatili njihovu predaju, pa su se morali predati partizanima. Mnoge ratne zarobljenike i civile ubijali su i mučili vojnici pobjedničke vojske. To je počelo u malom gradu Bleiburgu (Austrija), a nastavilo se poslije kad su zarobljenici bili prisiljeni marširati na jug, dublje u jugoslavenski teritorij (taj je marš poznat kao "Križni put").

? Što je uzrokovalo masovne osvete na kraju rata? Usporedi to sa sličnim manifestacijama “pobjedničkog bijesa” na ostalim ratnim scenama (Hirošima, Dresden, sudetski Nijemci, francuski kolaboracionisti itd.). Može li se osvetničko ponašanje nakon rata opravdati borbom za pravednu stvar tijekom rata?

III–19. Tito o partizanskim zločinima u svibnju 1945.⁵⁴

Što se tiče ovih izdajnika koji su se našli unutar naše zemlje, u svakom narodu posebice – to je stvar prošlosti. Ruka pravde, ruka osvetnica našeg naroda dostigla ih je već ogromnu većinu, a samo jedan mali dio uspio je pobjeći pod krilo pokrovitelja izvan naše zemlje.

Bleiburg, str. 41

? Je li “ruka osvete” uvijek i “ruka pravde”, jesu li one identične, kao što to sugerira izvor? Objasni tvrdnju: ono što je za jednoga zločin, za drugoga je pravda.

III c. Holokaust

III–20. Iz bugarskog Zakona o zaštiti nacije

24. prosinca 1940.

Članak 21. Pojedincima židovskog podrijetla nije dopušteno:

- a) postati bugarskim državljanima; žene židovskog podrijetla dobivaju državljanstvo svojih muževa;
- b) birati ili biti birani, na javnim izborima ili izborima za bilo koju neprofitnu udrugu, osim u slučaju kada se izbor obavlja u organizacijama čiji su članovi isključivo pojedinci židovskog podrijetla;

Sl. 39. Žrtve, Vladimir Filakovac, ulje na platnu, Zagreb 1943.

Hrvatski povijesni muzej

? Opiši sliku. Kakav se teret nalazi na kolima? Što misliš o korištenju užasa rata kao predmeta umjetničkog djela? Kakav je, po tvom mišljenju, bio umjetnikov stav prema užasima koje je slikao?

c) zauzeti službeni položaj u bilo kojoj državnjoj, općinskoj ili drugoj javnoj vlasti – osim u organizacijama čiji su članovi isključivo pojedinci židovskog podrijetla;

e) sklapanje braka ili život u izvanbračnoj zajednici s osobama bugarskog podrijetla; brakovi pojedinaca židovskog podrijetla i Bugara, sklopljeni nakon stupanja ovoga zakona na snagu, smatraju se nevažećima.

Članak 23. (...) Osobama židovskog podrijetla ubuduće je zabranjeno naseljavanje u Sofiji.

Članak 24. Osobama židovskog podrijetla nije

⁵⁴ Zločini počinjeni potkraj rata bili su mnogo godina tabu u poslijeratnoj Jugoslaviji.

dopušteno posjedovanje ili iznajmljivanje nekretnina, bilo osobno, bilo preko opunomoćenika, kao što im nije dopušteno da u selima, osim skloništa, posjeduju ikakve zgrade.

Članak 26. Vijeće ministara, slijedeći izvještaj Ministarstva trgovine, industrije i rada, ima pravo u cijelosti ili djelomice ograničiti, osobno ili putem kapitala, udio pojedinaca židovskog podrijetla u nekim granama trgovine, industrije ili zanatstva.

U roku od mjesec dana od stupanja ovoga zakona na snagu, svi pojedinci židovskog podrijetla obvezni su prijaviti svu svoju imovinu.

Opstanak. Zbirka dokumenata. 1940.–1944., str. 157–161

 Postoji li u tvojoj zemlji sličan dokument iz toga vremena? Je li antisemitska politika u zemljama jugoistočne Europe iznuđena isključivo njemačkim utjecajem? Jesu li njemački saveznici imali izbora? Treba analizirati i naziv toga zakona: je li se bugarska (ili bilo koja druga) nacija zaista trebala štititi od Židova?

III–21. Bugarski zastupnici prosvjeduju protiv odvođenja Židova⁵⁵

(...) Ima glasina da bugarske vlasti hoće protjerati te ljude iz naše zemlje. Te glasine su, po svoj prilici, neosnovane i zlobne, jer su ti ljudi bugarski građani i protjerivanje bi imalo negativne posljedice ne samo stoga što bi obilježilo nacionalni karakter Bugarske, nego bi utjecalo i na buduće međunarodne odnose.

Mala nacija nema slobodu zanemarivati moralne obzire. Snažan moralni karakter naše je najjače oružje protiv budućih nepravdi. On je za nas vrlo značajan, jer se Vi, dragi Premijeru, svakako sjećate da smo ne tako davno i mi patili zbog teških moralnih i političkih posljedica pojedinih moralno iskrivljenih zakona koje su

formulirali neodgovorni pojedinci.

Koju bugarsku vladu želimo opteretiti takvom odgovornošću za budućnost?

Židovi su u Bugarskoj malobrojni; snaga države je moćna, država je naoružana mnogim zakonskim sredstvima kojima svladava svaki kriminalni element, bez obzira na njegovo podrijetlo. Stoga nema potrebe posezati za novim i iznimno okrutnim mjerama koje mogu voditi budućim optužbama da je Bugarska sudjelovala u masovnu ubojstvu. Držanje sadašnje bugarske vlasti omogućit će te optužbe, ali one će narodu Bugarske ostati u naslijeđe sada i u budućnosti. Rezultate te politike lako je predvidjeti i zbog toga ju se ne smije dopustiti. Za nas će biti nemoguće dijeliti ikakvu odgovornost za to. (...)

Оцеляването. Сборник документи 1940–1944 str. 216–218

Ovo je prosvjedna izjava (od 26. prosinca 1943.) koju su potpredsjednik 25. zasjedanja bugarske Nacionalne skupštine D. Pešev i četrdeset dva zastupnika uputili premijeru, protiveći se odvođenju Židova. Inzistirali su da nove protužidovske mjere treba zasnivati na stvarnim političkim interesima i na etičkim stavovima bugarskoga naroda. Oni postavljaju pitanje hoće li vlada preuzeti golemu, povijesnu odgovornost za odvođenje nevinih osoba kako bi služila stranoj sili.

Komentiraj sljedeću rečenicu: “Mala nacija nema slobodu zanemarivati moralne obzire.” Znači li to da velike nacije imaju tu slobodu? Što je brinulo autore prosvjedne izjave u odnosu na budućnost?

⁵⁵ U skladu s dogovorom između Bugarske i Njemačke od 22. veljače 1943., s područja koje je Bugarska okupirala (gotovo cijela današnja Republika Makedonija, dijelovi južne Srbije te dijelovi sjeveroistočne Grčke) trebalo je deportirati 20000 Židova. U ožujku 1943. njih približno 15000 deportirano je u koncentracijski logor Treblinka. Bugarska vlada nije deportirala bugarske Židove.

III–22. Zapovijed Vojnog zapovjedništva, Beograd

25. april 1941.

VOJNA KOMANDA BEOGRAD

NAREDBA

- 1) Svi Jevreji nastanjeni u Beogradu mogu kupovati životne namirnice i drugu robu na trgovima i pijacama svakoga dana samo od 10,30 časova pa nadalje. Trgovci im ne smeju ranije prodavati.
- 2) Na javnim česmama i ostalim mestima gde čekaju u redu građani, Jevreji se mogu uvrstiti u red tek pošto se ostali građani arijevci snabdeju sa odnosnim potrebama.
- 3) Svima trgovcima se zabranjuje, da povećanim cenama i uopšte ispod ruke prodaju životne namirnice i drugu robu Jevrejima.
- 4) Jevreji koji se ogreše o gornju naredbu kazniće se do 30 dana zatvora ili novčanom kaznom do din. 10.000. Po oceni biće upućeni i u koncentracione logore. Istom kaznom biće kažnjeni i trgovci pomenuti u članu 3) ove naredbe.
- 5) Za izricanje kazni po ovoj naredbi nadležna je Policija u Beogradu, odnosno njeni kvartovi.

Ova naredba stupa odmah na snagu.

Naređeno 25. aprila 1941. godine u Beogradu.

Pukovnik i komandant
Von KAISENBERG

Božović, Beograd pod komesarskom upravom 1941.,
str. 54

Zašto je Židovima bilo zabranjeno kupovati namirnice prije 10.30 ujutro? Kako je kažnjavan onaj tko nije poštovao tu zapovijed?

III–23. Ion Antonescu osuđuje pogrom u lašiju⁵⁶

4. srpnja 1941.

Zapovijed br. 255 generala Iona Antonescua, vođe države, vojnim i žandarmerijskim postrojbama u zemlji, u vezi s krvavom osvetom nad židovskim stanovništvom u lašiju.

Neredi koji su se prije nekoliko dana odigrali u lašiju bacili su krajnje nepovoljno svjetlo na vojsku i vlasti.

Prilikom povlačenja iz Besarabije, za vojsku je doista bilo sramota bez reakcije prihvatiti uvrede i napade Židova i komunista. Sramota je još veća kad vojnici, na vlastitu inicijativu i duže vrijeme pljačkaju, zlostavljaju ili napadaju židovsko stanovništvo i nasumice ubijaju, kao što se dogodilo u lašiju.

Židovi su stoljećima otimali od rumunjskog naroda, siromašili ga, špekulirali i zaustavljali njegov razvoj. Neporecivo je da se rumunjski narod mora osloboditi ove kuge, ali samo vlada ima pravo poduzeti potrebne mjere. Te se mjere provode i bit će nastavljene u skladu s pravilima koja ću ja odrediti.

Ne može se svaki građanin ili svaki vojnik upustiti u rješavanje židovskog pitanja tako što će krasti i ubijati.

Takvim postupcima svijetu pokazujemo da smo nediscipliniran i neciviliziran narod i bacamo vrlo neugodno svjetlo na državni autoritet i prestiž.

Ovime u potpunosti obustavljam svaku akciju poduzetu samoinicijativno i proglašavam vojne i civilne vlasti odgovornima za striktno provođenje ove zapovijedi. Onima koji se ogriješe ili su se ogriješili o gornju zapovijed sudit će se i dobit će najteže kazne propisane zakonom.

General Ion Antonescu

Evreii din România între anii 1940–1944, sv. II., dok. 98

⁵⁶ Tridesetoga lipnja 1941. rumunjska vlada objavila je da je 500 "židovskih komunista" strijeljano u lašiju, jer su otvorili vatru na rumunjsku i njemačku vojsku. Zaista, čini se da su 28. - 29. lipnja na trupe ispaljeni meci. Nije bilo žrtava, ali su se širile glasine da se Židovi komunisti spremaju s leđa napasti vojske na bojišnici. Tisuće Židova je uhićeno, neki su ubijeni. Zapovjednik 14. rumunjske divizije oslobodio se uhićenih Židova tako što ih je deportirao. Prema službenim podacima, od ukupno 4430 ljudi deportiranih u dva vlaka, oko polovice je preživjelo.

III–24. Koncentracijski logor Sajmište, Beograd

Iz iskaza Hedvige Schönfein, zatvorenice Judenlagera Zemlin (logora Sajmište)

Odmah po našem dolasku u logor Nemci su saopštili da će se logor postepeno isprazniti, jer će na Sajmište dovesti komuniste, ali nisu hteli reći kuda će nas odvesti... Za prve transporte pozivali su lica da se dobrovoljno jave, i to su prvo pozivali grupu sa kojom sam i ja došla – Jevreje iz Kosmeta. (...)

Onima koji su bili određeni za transport, naređeno je – ili, tačnije, ljubazno savetovano – da najvrednije stvari ponesu sa sobom, a da sve ostalo brižljivo upakuju i na paketu stave svoju tačnu adresu. (...)

Tako su ti transporti odlazili skoro svakog dana. Nedeljom i praznicima obično nije bilo transporta, ali je bilo dana kada je automobil dolazio i dvaput. Šofer sivoga automobila ulazio je često u sâm logor, sakupljao decu oko sebe, milovao ih, uzimao u naručje i delio im bombone. Deca su ga volela, i uvek kad bi došao, trčala mu u susret po bombone. Niko u logoru nije slutio da ljude odvođe u smrt. Čvrsto se verovalo da se radi o preseljenju u neki radni logor.

Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Židova u Jugoslaviji, str. 33 i 34

Na okupiranom teritoriju Srbije bilo je oko 17 800 Židova. Oko 6320 Židova iz Srbije nestalo je u logoru na Sajmištu u Beogradu. Za potrebe logora na Sajmištu dovezen je iz Njemačke poseban kamionet s plinskom komorom. Osim logora na Sajmištu, većina Židova muškaraca usmrćena je, zajedno sa Srbima i Romima, u masovnim strijeljanjima talaca 1941. i u prvoj polovici 1942. Tu zločinačku akciju organizirala je i sustavno izvodila njemačka vojska (uglavnom njemačka regularna vojska Wehrmacht).

Komentiraj ponašanje vozača sivog kamioneta. Je li on znao što se događa unutra?

SI. 42. Nepoznata djevojčica čeka na deportaciju blizu Celja u Sloveniji

III–25. Patnje mlade Židovke iz Sarajeva

Svedočenje Hibe Zildžić-Čehajić

Stravični događaji koji su nastupili izbijanjem rata definitivno su uobličili fizionomiju hiljada mladih Sarajlija, među njima i velikog broja ženske omladine. Imala sam šesnaest godina i pohađala šesti razred gimnazije. U gradu su prvo bile raspuštene škole, a u školske zgrade se uselila vojska. U mom komšiluku stanovalo je dosta Jevreja. Imala

sam blisku drugaricu Reginu Finci. Majka joj je tada držala malu trafikku na uglu Bašćaršije. Posjećivala sam ih i gledala kako danima strepe na svaki šum, na svaki korak, u očekivanju kada će ih deportovati u koncentracijski logor. Stvari su im stajale spakovane. Jednog dana su ih odveli u sabirni logor, iz kojeg je Regina uspjela da pobjegne i da se skloni u našu kuću. Nažalost, i pored našeg nagovaranja da je sakrijemo, ona nije imala snage da se otrgne od porodice. Ponovo je otišla u logor da podijeli sudbinu sa svojim najbližim. Taj progon jevrejskog stanovništva i atmosfera užasa u njihovim porodicama, koju sam i neposredno doživljavala, ostali su kao jedan od najsnažnijih dojmova koje nosim iz tog perioda. U grad su počeli prodirati glasovi o koncentracionim logorima Gradiška i Jasenovac i deportovanju i mučenju komunista i rodoljuba. Stizale su vijesti o monstruoznim pokoljima srpskog stanovništva po selima, o bacanju u jame i ponore, o spaljivanju sela, a nešto kasnije i vijesti o četničkom pokolju Muslimana u krajevima prema Drini, o krvavim rijekama, spaljenim selima i gradićima, o stanovništvu čitavih naselja u bezglavom bjekstvu bez igdje ičega. U grad su počeli pristizati muhadžiri – izbjeglice iz krajeva oko Foče, Rogatice, Višegrada. Muslimanske porodice primale su izbežumljenu djecu koja su ostala siročad. Navodim samo djeliće te užasne atmosfere kako sam je ja doživjela. To je, dakle, bio fašizam na djelu, u svoj svojoj svireposti i izopačenosti.

Albahari i dr. (ur.), str. 495–496

 Procijeni ponašanje Regine Finci. Što bi ti učinila/učinio da si bila/bio na njezinu mjestu? Je li odluka koju je donijela bila lagana? Što ti ovaj izvor govori o ustrajnosti ljudskog duha u okolnostima represivnog režima?

III–26. Protužidovske mjere u Grčkoj

Bilješke o trenutnom stanju grčkih Židova - A. L. Molho

Kairo, 12. listopada 1943.

Protužidovske mjere i kvislinške vlade

(...) Ostaje činjenica da su Židovi u Grčkoj do veljače ove godine uživali, de jure i de facto, isti status kao svaki drugi grčki građanin. Mjere protiv Židova, koje su od gornjeg datuma nadalje usvojene u Solunu i u cijeloj Makedoniji potječu isključivo od njemačkih okupacijskih vlasti. Te su vlasti, prema vlastitom priznanju, postupale u skladu s veoma detaljnim zapovijedima dobivenim s visokih instanci. Grčke su vlasti nepopustljivo odbijale poistovjetiti se s tim mjerama. Pravoslavna crkva podigla je glas protiv njih (Memorandum arhiepiskopa Atene njemačkim vlastima). Vođe političkog svijeta, kao i profesionalne i pučke organizacije odmah su se poistovjetile s tim prosvjedom. Pritisak grčkog javnog mnijenja bio je tako jak da je kvislinški premijer, g. Ioanis Rallis, bio prisiljen izjaviti kako će intervenirati u korist židovskog elementa. Nije poznato je li održao obećanje. U svakom slučaju, ono nije došlo do izražaja na služben način.

Documents of the History of the Greek Jews, str. 280

Kada su u Grčkoj uvedene mjere protiv Židova, niz različitih organizacija i institucija, uključujući crkvu, atensku policiju i komuniste, pružio im je djelotvornu i jasnu potporu. EAM, najsnažnija među grčkim organizacijama otpora, bila je najdjelotvornija u pružanju pomoći Židovima da se sakriju ili pobjegnu, kako bi preživjeli. Pripadnici ove organizacije ometali su planove nacista uništavajući podatke o Židovskoj zajednici u Ateni, a pomogli su i rabinu da prijeđe na EAM-ov teritorij. EAM-ov ilegalni tisak redovito je objavljivao pozive stanovništvu da pomaže židovskim sugra-

đanima, dok je sama organizacija omogućavala grčkim Židovima prebacivanje na Bliski istok, a uz to je novačila i dobrovoljce u svoje redove. Pravoslavna crkva također je pomagala Židovima nastojeći zaustaviti deportacije. Arhiepiskop Damaskin susreo se s opunomoćenikom Reicha u Grčkoj i uložio snažan prosvjed u vezi s mjerama koje se poduzimaju protiv Židova u Solunu (v. dokument I–40).

Kako su grčke vlasti reagirale na mjere poduzete protiv solunskih Židova?

III–27. Dio iz uspomena jednoga grčkog Židova iz Soluna (1941. – 1943.)

U prvim danima srpnja 1942. solunske novine objavile su službeni proglas Njemačkoga vojnog zapovjedništva za Solun i Egej, prema kojem su se svi muškarci Izraeliti obvezni pojaviti na Trgu Elefterias u subotu 12. srpnja ujutro, pod prijetnjom oštrih kazni u slučaju neodazivanja. Bila je to prva manifestacija antisemitske politike u Solunu od početka okupacije. [...] Okupljene su teško zlostavljali njemački časnici i vojnici. Neki Židovi, koji su zakasnili, okrutno su udarani rukama, nogama i bičevima. Jedna skupina njemačkih mornara pokazala se iznimno okrutnom u ovim akcijama. Članovi njemačke vojne policije (F.G.) puštali su svoje buldoga na Izraelite koji su se usudili pušiti ili pokriti glavu kako bi se zaštitili od vrućega srpanjskog sunca. Druge, koji bi sjeli na tlo zbog umora nakon čekanja od nekoliko sati, njemačka vojna policija tukla je dok ne bi prokrvarili. Drugi Izraeliti bili su prisiljavani po nekoliko sati izvoditi teške tjelesne vježbe, a prijeto im se batinama ako stanu. Napokon, neke skupine Nijemaca prisiljavale su Izraelite da rade ponižavajuće akte (salto) pred očima radoznalih kršćana. Nijemci i novinari fotografirali su cijelu predstavu, fotografije bi se već

sljedećeg dana pojavljivale u grčkom tisku, s tipičnim antiizraelitskim opisima. (...)

S vremenom je bilo sve više proizvoljnih akcija protiv Izraelita, recimo prisilno izbacivanje petnaest vlasnika trgovina (povrtlara, trgovaca, mesara i dr.) sa središnje tržnice u ulici Cara Iraklija i njihova zamjena trgovcima kršćanima koji su premješteni iz drugih dijelova grada. Ovakav način, koji je odgovarao trgovcima kršćanima, budio je apetite kod drugih konkurenta Izraelita i Nijemci su neprestance intervenirali izbacujući trgovce Izraelite sa središnjih lokacija i dovodeći na njihovo mjesto trgovce kršćane koji su ili bili u prijateljskim odnosima s Nijemcima, ili su bogato potkupili neke poznate posrednike.

Giakoel, str. 57–58, 98–99

Analiziramo li čimbenike koji su utjecali na broj preživjelih Židova u različitim židovskim zajednicama u Grčkoj, trebamo uzeti u obzir udaljenost od najbližih krajeva pod kontrolom pokreta otpora i nazočnost djelatnoga antifašističkog pokreta, stupanj asimilacije u društvo i prihvaćenosti u društvu, i sposobnost i volju lokalnih vlasti. Većina Židova koji su preživjeli govorili su grčki i živjeli u istim četvrtima kao i grčko pravoslavno stanovništvo. Stupanj asimilacije ne samo da je otežavao njihovo lociranje, već je utjecao i na želju ostalog stanovništva da im pomogne. Razlog što je većina grčkih Židova koje su nacisti pogubili tijekom Drugoga svjetskog rata potjecala iz Soluna nije ležao u činjenici da je to bila daleko najveća židovska zajednica u Grčkoj (oko 50 000 od 73 000 Židova u Grčkoj živjelo je u Solunu), nego se to može pripisati i okolnosti da su solunski Židovi govorili španjolski “sefardski” (ladino) i uglavnom živjeli odvojeno od grčkoga pravoslavnog stanovništva. Židovsko stanovništvo ovoga grada deportirano je uglavnom u Auschwitz. Samo 17 posto Židova koji su živjeli u Grčkoj prije rata preživjelo je nacističku vladavinu.

? Kakvo je tvoje mišljenje o ponašanju grčkih trgovaca koji su preuzeli trgovine koje su prije toga pripadale Židovima?

Sl. 43. Koncentracijski logor Banjica u Beogradu

Zločini fašističkih okupatora, str. 211

Sl. 44. Koncentracijski logor Uštica, 1942. (dio logorskog kompleksa Jasenovac)

Mataušić, Jasenovac 1941–1945.

Skupina žena i djece ispred "Kuće leleka".

? Opiši fotografiju. Kakvi se osjećaji vide na licima zatvorenika? Objasni ime "Kuća leleka".

III–28. Pismo Rozalije Kramer Pavelićevu uredu 20. listopada 1941.

Majka sam 17. god. kćerke Bele zvane Beluške. Moja kćer je uhapšena 1. srpnja 1941. god., potpuno bezrazložno t.j. sa ostalim hapšenjima, koja su uslijedila proti Židova i Židovki iz Kustošije gdje imamo malu trgovinu mješovitom robom.

Nekoliko dana nalazila se je moja kćerka u uzama redarstva u Petrinjskoj ulici, te sam joj tamo i jelo nosila.

Jednog dana kada sam donijela onamo jelo, izjavili su mi, da jelo ne mogu primiti, jer da se ona više kod redarstva ne nalazi. Od tog časa nijesam više mogla uopće saznati, gdje se moja kćer nalazi, te joj se zameo svaki trag. Koliko znam ne nalazi se ni u jednom od postojećih logora, barem nisam mogla saznati, tako da već uopće sumnjam, je li još na životu.

Napominjem, da se moja kćerka politikom nije nikada bavila, da živi od svog djetinjstva samnom u Kustošiji, te da mi pomaže u mojoj trgovini. Moja kćer je bila mlada i vrlo dobra djevojka, te ju je cijelo pučanstvo u Kustošiji vrlo voljelo, jer je prema svakome bila ljubazna, uvijek nasmiješena i spremna svakome pomoći.

Molim, da me se obavijesti, što je sa mojom kćerkom, je li ista na životu, te u koliko jeste u kojem se logoru nalazi da bi joj mogla poslati, barem malo toploga rublja, jer nemože u jednoj lahkoj ženskoj haljini u kakvoj je otišla provesti cijelu zimu.

Napominjem da je moj suprug šlogiran, te da osim Beluške imam još dvoje čisto male djece, oko kojih još imam mnogo brige i posla, tako da mi je nemoguće svladati sama cijeli posao, a moja starija kćer bila mi je jedina pomoć.

Goldstein, 365–366

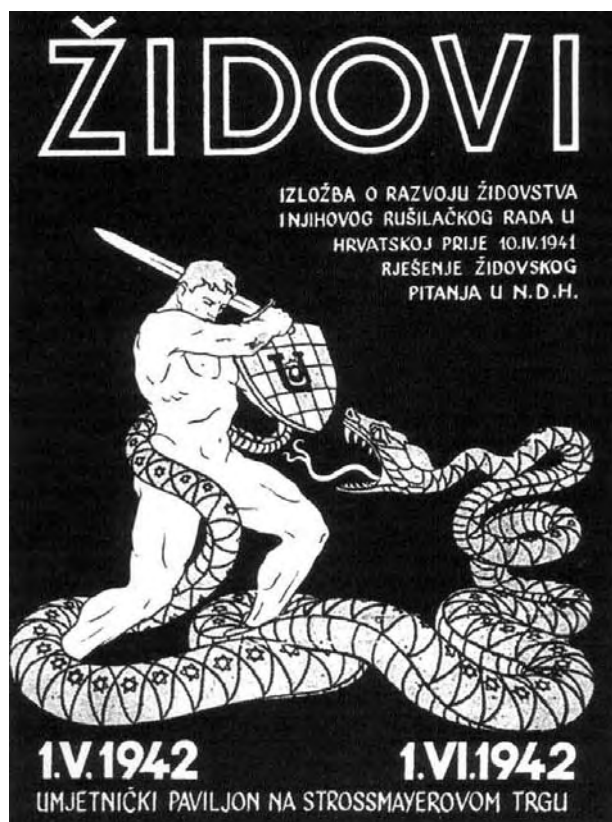

Kad je ovo pismo napisano, Bela je već bila ubijena.

? Kako gospođa Kremer objašnjava svoj zahtjev? Zašto ne kaže izravno da je učinjena velika nepravda, tj. zločin? Misliš li da su u nekim slučajevima i same žrtve počinjale prihvaćati zločinačku stvarnost kao nešto normalno? Isto se pitanje postavlja u vezi s onima koji su počinili zločine, kao i onima koji su bili šutljiva većina.

Sl. 45. Naslovnica kataloga protužidovske izložbe u Zagrebu 1942.

? Opiši ilustraciju i njezino značenje. Je li neka takva protužidovska izložba bila održana u tvojoj zemlji? Možeš li zamisliti kako je izgledala?